

Maarifçi realizm dövrü

UOT: 821.512.162(091)

Təyyar Salamoğlu*

**MİLLİ MAARİFÇİ NƏSR ESTETİKASINDA
DİNİ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN YERİ**
(Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsi əsasında)

Xülasə

Məqalədə milli maarifçi nəsr estetikası baxımından ədəbiyyatşünaslığın “Ata və oğul” hekayəsi haqqında əsas qənaətləri ümumiləşdirilir. Ədəbiyyatşünaslığın hekayədə islami dəyərlərə diqqət yetirməməsinin əsərin obyektiv məzmununun aşkarlanmasına mane olduğu göstərilir və bunun ideoloji səbəbləri izah edilir. Əsərin ideyasının, bədii strukturunun, obrazların xarakterinin müəyyənləşməsində islami dəyərlərin roluna aydınlıq gətirilir.

“Ata və oğul” hekayəsi Ə.Haqverdiyevin maarifçilik düşüncəsini dini dünyagörüşü ilə mənsub olduğu dinin ehkamları ilə uğurlu şəkildə sintez etməsinin mükəmməl ideya-bədii ifadəsidir.

Açar sözlər: maarifçi realizm, yaradıcılıq metodu, dünyagörüşü, milli xarakter

**THE PLACE OF RELIGIOUS OUTLOOK IN THE
AESTHETICS OF NATIONAL EDUCATIONALIST PROSE**
(based on Abdurrahim bey Haqverdiyev's short novel called “Father and Son”)

Summary

The article summarizes main findings of literary studies regarding the short novel of “Father and Son” from the perspective of aesthetics of national educationalist prose. The fact that literary studies has so far neglected islamic values in the novel, prevents to define the real content of the work. The ideological reasons of this fact have been explained.

In the article is clarified the role of islamic values in defining the idea, literary composition and character of heroes. The author of the article concludes that the novel “Father and Son” is the perfect literary reflection of A.Haqverdiyev's successful synthesis of educationalist thought with dogmas of the Islamic religion he believed in.

Key words: enlightened realism, literary method, outlook, national character

**МЕСТО РЕЛИГИОЗНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ЭСТЕТИКЕ
ПРОЗЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ**
(на материале рассказа Абдулрагим бека Ахвердиева «Отец и сын»)

Резюме

В статье обобщены основные выводы литературоведения о рассказе «Отец и сын» с точки зрения эстетики прозы национального просвещения. Тот факт, что литературоведение не обращает внимания на исламские ценности в рассказе, является препятствием для раскрытия объективного содержания произведения; объясняются его идеологические причины.

Проясняется роль исламских ценностей в определении идеи, художественной структуры и характера образов. Автор приходит к заключению, что рассказ «Отец и сын» – это совершенное идейно-художественное выражение А.Ахвердиевым успешного синтеза идеи просвещения и религиозного мировоззрения с догматами исламской религии.

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Filologiya elmləri doktoru. E-mail: salamoglu60@rambler.ru

Ключевые слова: просветительский реализм, творческий метод, мировоззрение, национальный характер

Giriş. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsi üzərindəki müşahidələrimiz müəllifin idealist dünyagörüşündən çıxış etdiyini, ictimai şüurun tərbiyəsində, insanı normal vətəndaş kimi yetişdirməkdə Allahın müqəddəs kitabına, şəriət hökmlərinə, Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinə aktiv rol verdiyini görürük. Ə.Haqverdiyev mətnə dini dünyagörüşü mövqeyindən bədii həll verir və bu “həll”də dini dünyagörüşü heç bir halda “pərdə-tül” funksiyasında (Y.Qarayev) çıxış etmir.

Məsələ burasındadır ki, “Ata və oğul” hekayəsində hadisələrin bütün inkişaf məntiqi dini inanc sisteminə tabe tutulmuşdur. Birinci mərhələdə əsas qəhrəman kimi təqdim olunan Hacı Xəlil bütün ömrünü həqiqi müsəlman kimi yaşayıb. Mollaxanada oxuyub, molla Mirzə Nəsibdən dərs alıb. Hekayədə mollaxana təhsilinin qüsurlarına müəyyən tənqidi münasibət var, amma bu təhsil sisteminə inkarçı və kinayəli münasibət yoxdur. Mollaxanadakı dərs prosesini təsvir edərkən kimisinin dərs oxuması ilə bərabər, kimisinin də “falaqqadan təzə çıxmış ayaqlarını ovuşdurub aqlaması”nı, mollanın qabağındakı “bir dəstə çubuğu” xüsusi nəzərə çatdırması müəllifin mollaxanadakı tədris üsulundan narazılığını ifadə edir. Eyni zamanda Xəlili – hekayə qəhrəmanını “əlində çərəkəsi” ciddi şəkildə dərs oxuyan vəziyyətdə təsvir etməsi, Xəlilin sonradan həyatda qazandığı bütün uğurların başlanğıcında mollaxanada qazandığı savadın həlledici rol oynamasına diqqət çəkməsi, qəhrəmanın uğurlarında müəllimi molla Mirzə Nəsibə fəal rol verilməsi və ümumiyyətlə, molla Mirzə Nəsibə tam müsbət planda yanaşma Ə.Haqverdiyevin dini təhsil sisteminə ciddi münasibətini ortaya qoyur və Şərq təhsil sisteminin bu formasını qəbul etdiyini göstərir. Atası Səlim kişi oğlunu mollaxanada oxutmaq qərarına gələndə arvadına deyir: “Meydanın ortasında baharın yağışı, qışın qarı başıma yağa-yağa, yayın istisi bir yandan və ocağın istisi o biri tərəfdən məni yandıra-yandıra mən çörək qazanıram. Bunlar hamısı mənim bisavadlığımdandır. Heç olmasa, bu uşağı oxudaq, bəlkə savadı cəhətinə asan çörək qazanıb bizə rəhmət oxuya” [1, s.7]. Xəlil mollaxana məktəbində bir neçə il oxuyur. Maddi ehtiyac üzündən təhsilini davam etdirə bilmir. Bununla yanaşı, Xəlilin özünə münasib iş tapmasında və bu işdə qazandığı böyük uğurda müəllif onun mollaxanada aldığı təhsilə həlledici rol verir. Müəllifin təhsilə verdiyi bu “rol”, heç şübhəsiz ki, bədii təsvirin maarifçi xarakterindən güc alır və açıq tendensiyalılıq prinsipinə söykənir. Burada diqqəti çəkən əsas cəhət odur ki, müəllif mollaxana təhsilini dünyəvi təhsillə, deyək ki, o zaman artıq inkişaf etməkdə və geniş yayılmaqda olan üsuli-cədid məktəblərlə üz-üzə qoyub, dini təhsili aşağılamır. Bir təhsil forması kimi onu qəbul edir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının keçib gəldiyi tarixi yolda sənətkarların həyatı öyrənilərkən və yaxud hansısa qəhrəmanın aldığı təhsildən danışılarkən mollaxana təhsili aşağılanmış, akademik İ.Həbibbəylinin doğru qeyd etdiyi kimi, onun “mürtəcə mahiyyətindən” söz açılmışdır” [2, s.44]. İ.Həbibbəylinin tədqiqatlarında mollaxana məktəbinin və ümumiyyətlə, dini təhsilin şəxsiyyətin inkişafındakı roluna obyektiv münasibət nəzəri baxımdan düzgün şərhini tapsa da, ədəbiyyatşünaslığımızda bədii əsərlərin təhlili zamanı “mollaxana” məktəbinə obyektiv qiymət vermək ənənəsi hələ də formalaşmamışdır.

Müəllif Hacı Xəlili İslam dininin daşıyıcısı, həqiqi müsəlman kimi təsvir edir. Lakin Hacı Xəlilin dini inancı onu fanatizmə aparmır, dünya işlərindən uzaqlaşmağa sövq etmir. Görünür, müəllif bir ideya kimi islami dünyagörüşə bağlılıqla İslamı fanatikcəsinə dərkə – Usta Zeynallığı tamam fərqli baxışlar kimi qəbul edir. Hacı Xəlilin bütün varlığı ilə müsəlman olması onu həyatı işlərdən ayırmır, əksinə, dinin təbliğ etdiyi, halallıq, düzlük, xeyirxahlıq anlayışlarını düzgün başa düşərək, bu göstərişlərə əməl etməsi onu real həyatda nəhayətsiz uğurlara aparır. Hacı Xəlilin son nəfəsində oğlu Əkbərə vəsiyyətləri bu mənada xüsusi səciyyəvilik qazanır: “Əvvəla, bala, bu gündən ömrünün axırınadək sən bunu heç xəyalından çıxartma ki, müsəlmənsən. Quranın və peyğəmbərin şəriətinin hökmlərinə həmişə itaət elə və bilgilən ki, bu itaətin axirət ruyi-səfidliyindən səvay dünya xoşbəxtliyi də sənənlə olar və Allahın əli və kölgəsi heç vaxt sənə üstündən kəm olmaz. Oğul, cavansan,

cavanlığın səhv və xətası olar, çalış xəta etmə. Əgər, xudanəkərdə, səndən bir səhv baş versə, tövbə elə, həmişə səy elə heç kəsə sənənin nə dilindən, nə əlindən və nə əməlindən ziyan dəyməsin. Bacar dünyada hamıya yaxşılıq elə, kömək istəyən və sənənin pənahına qaçanı heç naümid qaytarma, çünki acizə, mərizə, yoxsula kömək eləmək yaxşı sifətlərin biridir” [1, s.12]. Müəllifin məqsədi öz başlanğıcını İslami dəyərlərdən alan bu xüsusiyyətləri milli xarakterin təbiətinə hopdurmaqdır. Çünki müəllif islami dəyərlərdə həqiqi insanlığın və həqiqi yaşayışın təməl prinsiplərini görür. Ə.Haqqverdiyevin kamil insan, şəxsiyyət və vətəndaş düşüncəsində milli və dini mənsubiyyət üz-üzə gəlmir, qarşı-qarşıya durmur, əksinə, bir-birini tamamlayır. Maarifçi realizmin tarixinə və nəzəriyyəsinə dair tədqiqatların birində oxuyuruq: “...Digər yaradıcılıq metodlarından fərqli olaraq maarifçi realist ədəbiyyatda, ümumiyyətlə insandan deyil, fərdi milli keyfiyyətlərə malik vətəndaşdan söhbət gedir” [3, s.35]. Dini mənsubiyyət “milli keyfiyyət” deyil, lakin milli keyfiyyəti tamamlayan keyfiyyətdir. Milli xarakterin müəyyənlişməsində mənsub olduğu dinə tapınmanın da əhəmiyyətli rolu var.

Nəzərə alsaq ki, maarifçi realistlər “müsbət surətlərin simasında gələcəkdə hamının ahəngdar inkişafını təmin edəcək yeni cəmiyyət üzvlərinin xarakter nümunəsini təqdim edirdilər”, onda Hacı Xəlil bu “xarakter nümunə”lərdən biri hesab etməyə tam əsasımız var. Yazıçı onun elmə, təhsilə, ailəyə, işə münasibətində, dünyagörüşündə və xarakterində bir bütövlük, kamillik görür. Daha doğrusu, bu bütövlüyü və kamilliyi şərtləndirən bütün cəhətləri Hacı Xəlil obrazının xarakterində cəmləşdirir. Müəllif onu cəmiyyətə nümunə kimi təqdim edir. Bu nümunəviliyə gedən yolun mexanizmi hekayənin birinci hissəsində açılır. Hekayənin birinci mərhələsində və süjetində baş verən hadisələrdə həyatilikdən, gerçəkliyin real təsvirindən çox, süjetin müəllif iradəsi hesabına hərəkəti öndədir. Molla Mirzə Nəsimi də, tacir Ağa Hüseyn də, Hacı Xəlil də daha çox müəllif niyyətini gerçəkləşdirən obrazlardır. Həyatda Mirzə Nəsimilərin, Ağa Hüseynlərin, Hacı Xəlillərin olması mümkündürsə bir şey deyildir. Lakin açıq tendensiyalı nəsr nümunəsi kimi bu obrazlar “tipik situasiyada tipik xarakter” yaratmağa hesablanmamışdır. Ə.Haqqverdiyev onları müəllif idealının bədii təəcəssümü kimi ərsəyə gətirir. Bu məqamda maraqlı olan budur ki, onları kamilləşdirən, bütövləşdirən və milli xarakter səviyyəsinə qaldıran keyfiyyətlər arasında islami dəyərlər dominantlıq təşkil edir. Əslində Hacı Xəlilin oğluna vəsiyyətləri onun həyat və yaşayış prinsiplərinin ifadəsidir. Birinci süjetin məntiqi bununla müəyyənlişir ki, Hacı Xəlil müsəlman olduğunu heç vaxt yaddan çıxarmadığı üçün və dinin bir müsəlmanın qarşısında qoyduğu tələblərə hörmətlə, inamla yanaşdığı və bu prinsipləri öz həyat prinsipinə çevirdiyi üçün uğur qazanır. Diqqət edilsə, görmək çətin deyil ki, Hacı Xəlilin vəsiyyətlərində İslamın praktik dəyərləri daha çox önə çəkilir və bu vəsiyyətlərdə müəllifin islami dəyərlərə XX əsr prizmasından yanaşması da aydın görünür.

Hacı Xəlilin vəsiyyətlərində elmə, təhsilə yiyələnməyə, elmə, təhsilə yiyələnmək istəyənlərə kömək əli uzatmağa ciddi bir çağırış var. Bu müəllifin dini dünyagörüşü ilə maarifçi düşüncənin birləşməsi zərurətinə inamına bir işarədir. Müəyyən mənada islami dəyərlərə müasir münasibətdir, lakin bu münasibətin kökündə də İslam ehkamları dayanır. Hacı Xəlil – Mirzə Nəsimi, Hacı Xəlil – Ağa Hüseyn, Hacı Xəlil – Kərbəlayı Qulaməli münasibətlərini tənzimləyən və yüksək insani dəyərlər səviyyəsinə qaldıran dini dünyagörüşü ilə elmi dünyagörüşünün, elmin, təhsilin harmoniyasını yaratmaqdır, bu iki əsas cəhətin bir şəxsiyyətin dünyagörüşündə özünə yer edə bilməsidir. Çünki vətəndaş olmağın yolu bu harmoniyadan keçir.

Müəllif öz qəhrəmanlarına rəğbətlə yanaşır. Onları oxucuya hörmətlə təqdim edir. Bu da maarifçi realist ədəbiyyat üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. Hacı Xəlilin ölümünü maarifçi realist sənətkar oxucuya xəbər verərkən bu xəbərə özünün ağrı-acısını, təəssüf və yanğısını da qatır. Lakin bununla da kifayətlənmir; bütün şəhər əhlinin ölüm xəbərinə acıdığına, təəssüf hissi keçirdiyini vurğulayır. Müəllifin Hacı Xəlilin əməllərinin onun xatirəsini yaddaşlarda yaşadacağına dair fikirlərini də dilə gətirməsi oxuculara təsir məqsədi daşıyır. Burada maarifçi realist nəsrin öz təbliği funksiyasını sona qədər yerinə yetirdiyini görürük: “Hacı Xəlil vəfat etdi. Yəni dünyadan bir şəxs rehlət etdi ki, neçə füqərə əlini tutmuşdu, ac qarınlar doyurmuşdu. Çılpağa libas vermişdi. Ona görə bu şəxs nəinki öz xış və əqvamının, bəlkə, cəmi şəhər əhlinin əlindən getdi.

Xoş o şəxsin halına ki, öləndən sonra onun adı dillərdə diri qala və ehtiram və rəhmətlə yad ola” [1, s.13].

Müəllifin öz qəhrəmanının simasında cəmləşdirdiyi bütün müsbət xüsusiyyətlər öz başlanğıcını Qurandan, Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərindən götürür. Ə.Haqverdiyev Hacı Xəlilin inamı, əqidəsi ilə əməlinin bir-birini tamamlamasını ifadə edir. Oğluna vəsiyyətinə “heç xəyalından çıxartma ki, müsəlmansan” sözləri Hacı Xəlilin həyat amalı, fəaliyyət proqramının mənbəyi kimi mənalanır. Məhəmməd Peyğəmbərin məşhur hədislərindən birində deyilir: “İnsanların ən yaxşısı başqalarına yaxşılıq edəndir” [4, s.54]. Ə.Haqverdiyev Hacı Xəlilin mənəviyyatının əsasına Məhəmməd Peyğəmbərin hədisindən gələn keyfiyyəti qoyur. Biz Hacı Xəlilin oğluna vəsiyyətlərində, müəlliminin ailəsinin ağır vəziyyətində ona uzanan əl təmənnəsiz köməyində, yoxsul, kimsəsiz Kərbəlayı Qulaməliyə ehtiram və hörmətində onun bu hədisdəki göstərişləri həyat tərzinə çevirdiyini görürük.

“Ata və oğul” hekayəsində Ə.Haqverdiyevin maarifçilik düşüncəsini dini dünyagörüşü ilə, mənsub olduğu dinin ehkamları ilə uğurlu şəkildə sintez etməsinin mükəmməl ideya-bədii ifadəsi var. “Ata və oğul”u Y.Qarayevin bu mərhələnin maarifçi realist nəsrinə aid etdiyi Azərbaycan maarifçiliyinin “dindarlaşması” prosesini simvollaşdıran əsər kimi qəbul etmək mümkündür. Görkəmli alim maarifçiliyin M.F.Axundov mərhələsində “Ağıl”ın hökm-fərma olduğunu, onun heç bir şərikinin olmadığını önə çəkir: “Onda (M.F.Axundovda – T.S.) müsbət bəy, mülkədar, ziyalı, nökrər surəti var, lakin müsbət ruhani surəti yoxdur” [5, s.129]. Bəlkə də, Azərbaycan maarifçiliyinin tarixində (bunu qəti hökm kimi demək çətin olsa da) “Ata və oğul”dakı Mirzə Nəsib ilk müsbət ruhani – molla obrazıdır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, bütün sovet ədəbiyyatşünaslığı boyu davam edən mollaxana, mədrəsə məktəblərinə və burada dərs deyən din xadimlərinə düşmən münasibət yalnız son vaxtlarda, xüsusən akademik İ.Həbibbəylinin və bu sətirlərin müəllifinin tədqiqatlarında yeni və obyektiv baxış sistemilə əvəz edilməyə başlamışdır (Bu barədə geniş bax: Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı. 2009; Salamoğlu T. “Qaranlıq dünya” problemi və Mirzə Cəlilin nəsr qəhrəmanları. “Azərbaycan” jurnalı, 2017, № 3-4). Xüsusən İ.Həbibbəylinin tədqiqatlarında dini məktəblərin və orada dərs deyən din xadimlərinin milli tərəqqidə oynadığı mü-tərəqqi rola dair bütöv bir konsepsiya formalaşdırılmışdır. O, ilk dəfə Cəlil Məmmədquluzadənin təhsilində və fikri inkişafında mollaxana məktəbinin və bu məktəbdə dərs deyən Molla Əli Hüseynzadənin müsbət rolundan danışmış və əslində ədəbiyyatımızın müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində yaradılmış molla-ruhani obrazlarına ədəbiyyatşünaslığın obyektiv (sovet ədəbiyyatşünaslıq ənənəsinin təsirindən qurtarmaqla) elmi dəyər verməsinin zamanının gəldiyini əsaslandırmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıqla ədəbiyyatın ictimai və mədəni həyatı müşahidələrini ümumi bir məcraya gətirsək, görərik ki, İ.Həbibbəylinin obrazını yaratdığı Molla Əli Hüseynzadə, sözün geniş mənasında, elə “Ata və oğul”dakı Molla Mirzə Nəsibin prototipidir. Molla-ruhaninin İ.Həbibbəylinin təfsirində yaradılan tarixi obrazı Ə.Haqverdiyevin müşahidə və ümumiləşdirmələrinin həyatiliyini, tarixi reallığını şərtləndirir. Molla Mirzə Nəsib də öz tələbələrinə “Quran” dərsi ilə bərabər, həyat dərsi də verir, onları sağlam düşüncəli insanlar kimi həyata hazırlayır, həyatda öz qabiliyyətinə uyğun mövqe tutması üçün mümkün olan heç bir yaxşılıqdan, köməkdən çəkinmir. Buna görə də Hacı Xəlil həyatının düzgün məcraya düşməsində bu adamın rolunu hər vaxt minnətdarlıq hissilə xatırlayır, onun həyat amalını özünün həyat amalına çevirir. Müəllif təhkiyəsində oxuyuruq ki, Hacı Xəlil “həmişə də Mirzə Nəsibə rəhmət oxuyardı və deyərdi ki, “mənim bir parça çörəyimin səbəbi o mərhum olub” [1, s.8].

Məhəmməd peyğəmbərin başqa bir hədisində deyilir: “Allah quluna verdiyi nemətin ona təsirini görmək istəyir” [4, s.54]. “Ata və oğul”un ideya-məzmun və bədii strukturu bu hədisi də çıxış nöqtəsi kimi alır. Birinci süjetin məntiqi ona gətirib çıxarır ki, Hacı Xəlil varlandığıca (əslində Allahın quluna verdiyi nemətlərin miqdarı çoxaldıqca) daha çox özünü dərk edir, əldə etdiyi nemətlərin Allah tərəfindən ona qismət edildiyini başa düşür, bu nemətlərə heç bir halda və heç bir vəchlə haram qatmır, nəfsinə ömrünün sonuna qədər hakim olmağı bacarır, özünü Allahın müti qulu hesab

edir, Allah qarşısında borclarını bir müsəlman kimi həmişə dəqiqliklə yerinə yetirir. “Əlli yaşına yetişəndə Məkkəyi-mükərrəməni ziyarət edib hacı ləqəbi ilə müqəlləb oldu” [1, s.11]. Yazıçı dünya-görüşünün bədii məntiqlə ifadəsinə görə, “iki böyük evi və milyondan ziyadə pulu” Allah Hacı Xəlilə ona görə nəsb eləmişdi ki, “quluna verdiyi nemətin ona təsiri”ndən razı qalmışdı. Belə bir dini deyim var: Verən də Allahdır, alan da. Hekayənin inkişaf xətti, süjetin hərəkət məntiqi ona tabe tutulur ki, Allah bəndəsinin işindən, əməlindən və əqidəsindən razı qalanda, bütün mənələrdə verən əlini əsirgəmir, əksinə olanda isə o öz bəndəsinə güzəştə getmir. “Ata və oğul”un ikinci süjet xətti Allah “quluna verdiyi nemətin” ona təsirindən razı qalmadığı məqamın nəticələrini ifadə edir.

Atadan qalan böyük miras tez bir zamanda Əkbərin əlindən çıxır və onun həyatı faciə ilə nəticələnir. Nə üçün? Çünki, Əkbər atasının ona vəsiyyətlərinin heç birinə əməl etmir; anasına, Kərbəlayı Qulaməliyə münasibətdə “Vəsiyyət”in şərtlərini kobud şəkildə pozur. Elədiyi səhvlərdən nəticə çıxarmır, “yaman yoldaşdan, oğul, həmişə uzaq qaç” vəsiyyətini çox tez yadından çıxarır. Özünün elmə, təhsilə rəğbəti olmadığı üçün (atasının sözlərindən öyrənirik ki, işqoladan yarımçıq çıxıb) savadın, elmin, təhsilin insanın həyatında oynadığı rolun mənə və mahiyyətini başa düşmür. Nadan və cahil qaldığı üçün atasının vəsiyyətində “elm axtaran fəqir uşaqlarına kömək elə” tapşırığına da əhəmiyyət vermir. Deməli, atasının vəsiyyətinə rəğmə, Əkbər müsəlman olduğunu çox tez yadından çıxarır və buna görə də faciəli tale yaşayır.

Nəticə. Ədəbiyyatşünaslıqda “Ata və oğul” hekayəsinə “atalar və oğullar” problemi kontekstində də şərhlər verilmişdir. Professor M.Məmmədov yazır: “Atalar və oğullar” məsələsi Ə.Haqverdiyev yaradıcılığı üçün də təzə məsələ deyildi” [6, s.64]. Fikrimizcə, “atalar və oğullar” qarşıdurması əsərdə hadisələrin ümumi inkişaf xətti və tendensiyasına tam uyğundur və müəllif mövqeyinin açılışında həlledici rola malikdir. Hekayənin ümumi inkişaf xətti və tendensiyası “atalar və oğullar” probleminin arxasında Şərq-Qərb, başqa sözlə, müsəlman-xristian dünyası əlaqələrinin mürəkkəb xarakterinin dayandığını düşünməyə əsas verir. Maarifçi realistlərin yaradıcılığında Qərbə meyil təmayülü bu realizmin inkişafının bütün mərhələlərində olmuşdur. Bu meylin əsas səbəblərindən biri Avropanın iqtisadi cəhətdən inkişafı, Avropada maarifçilərin milli ideallarında mühüm yer ayırdıqları elmə, təhsilə daha çox əhəmiyyət verilməsi ilə bağlı idisə, bir səbəbi də maarifçi sənətkarların “dünyagörüşləri və baxışlarının formalaşmasında rus və Avropa mühitinin xüsusi rol oynaması” [3, s.38] ilə izah oluna bilər. Lakin zaman keçdikcə maarifçiliyin tarixi təkamülündə Qərbə birmənalı üstünlük vermək tendensiyası azalmağa başlayır. Ədəbiyyatşünaslıq maarifçi realist təcrübəni daha dərindən ümumiləşdirdikcə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Qərbə yanaşmadakı tipoloji fərqi duya bilmişdir. Son nəzəri tədqiqatların birində oxuyuruq: “Artıq bu realizm Qərbi Şərqə gətirməkdən çox, öz ənənələri üstündə dünya ilə əlaqə quran Şərqi Qərbə çıxarma probleminin həllinə yönəldilmişdi” [7, s.44]. Maarifçi realizmin sözügedən mərhələsində Qərbə münasibətin tipoloji müxtəlifliyini nəzərə alsaq, bu müxtəlifliyin variantlarından biri kimi “öz ənənələri üstündə” duran Şərqi Qərbə doğru irəliləməsi ilə bərabər, Şərq-Qərb qarşılaşmasında Şərq dünyasının, müsəlman cəmiyyətinin məhz, öz ənənələri üstündə duraraq, bu ənənələri inkişaf etdirərək dünyaya məhz Şərq, müsəlman dünyası kimi çıxmaq tendensiyasının da yer aldığını görmək mümkündür. “Atalar və oğullar” bu tendensiyanı müdafiə mövqeyindən yazılmışdır. Hacı Xəlilin bütün maddi və mənəvi dünyası ilə Şərqi, müsəlman aləmini metaforalaşdırdığını, oğlu Əkbərin isə Qərb dünyası haqqında təsəvvürlərin bir eyforiya olduğunu metaforalaşdırdığını nəzərə alsaq, müəllifin məsələlərə tam ayıq bir düşüncə ilə bədii həll verdiyini görmək mümkündür. Şərq-Qərb qarşıdurmasının öz pik məqamına çatdığı indiki zamanda müəllifin Qərb dünyasının rəzalətlərini görmək istedadı heyrət doğurmaqla bərabər, əsərin müasirliyini şərtləndirən əsas amil rolunda çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı. "Naxçıvan", 2009.
3. Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı, API-nin nəşri, 1978.
4. Həmidullah M. İslama giriş. Bakı, "Qismət", 2006.
5. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, "Elm", 1980.
6. Məmmədov M. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı. Bakı, "Nurlan", 2008.
7. Tahirə M. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşma kontekstində. Bakı, "Xan", 2016.